

הכנסת

מרכז המחקר והמידע

מסמך רקע בנושא:
ההתמודדות עם
תופעת השימוש בסמים בצה"ל –
מדיניות האכיפה, המניעה והטיפול

מוגש לוועדה למאבק בנגע הסמים

כתיבה: רון תקוה, עובד מחקר ומידע

אישור: שמוליק חזקיה, ראש צוות

עריכה לשונית: מערכת "דברי הכנסת"

י"ג חשון תשס"ו

15 בנובמבר 2005

הכנסת, מרכז המחקר והמידע

קריית בן-גוריון, ירושלים 91950

טל': 6016 649 - 02

פקס: 6103 649 - 02

www.knesset.gov.il/mmm

1. מבוא

מסמך זה הוכן עבור הוועדה למאבק בנגע הסמים, בנושא תופעת השימוש בסמים בצה"ל ודרכי ההתמודדות של הגורמים הנוגעים בדבר עמה.

צה"ל פועל למיגור תופעת הסמים בשני מישורים: אכיפה ומניעה. שני המישורים באים לידי ביטוי במעקב של צה"ל אחר תופעת השימוש של חיילים בסמים; בענישה בגין עבירות סמים; בהסברה; בקידום של תוכניות טיפול לחיילים המורשעים בעבירות סמים.

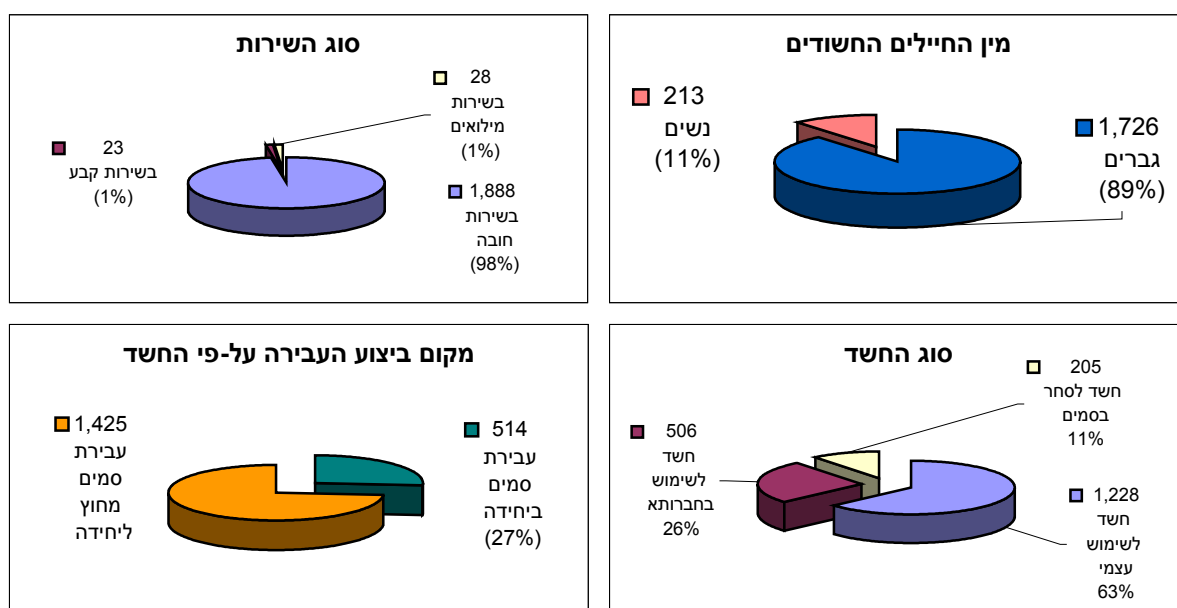
יצוין כי הנתונים והמידע המובאים במסמך נוגעים לחיילי צה"ל בלבד, ולא לחיילי משמר הגבול.¹

2. נתונים²

הנתונים המובאים להלן נכונים לשנת 2004, אלא אם צוין אחרת.

2.1. עבירות סמים

- נפתחו **1,248 תיקים** בגין חשד לעבירות סמים – 1,055 מהם (85%) קשורות בסמים קלים ו-193 (15%) – בסמים קשים.
- המשטרה הצבאית החוקרת (מצ"ח) **חקרה 1,939 חיילים** בחשד לעבירות סמים. ההתפלגויות לפי מין החיילים, סוג השירות, סוג החשד ומקום העבירה הן כדלקמן:

¹ הנתונים והמידע המובאים במסמך זה נמסרו לנו מרב-סרן אדווה וייס-פלטקוב, מזכירות הפיקוד העליון, לשכת ראש המטה הכללי של צה"ל, מכתב, 11 באוקטובר 2005; סרן סימה סבג, מזכירות הפיקוד העליון, לשכת ראש המטה הכללי של צה"ל, מכתב, 1 באוגוסט 2005.

² סרן סימה סבג, שם.

- אין נתונים בדבר ההתפלגות של החיילים הנחקרים לפי אופי השירות (קרי: לוחמים ושאינם לוחמים), מאחר שלא נעשה מעקב לפי קריטריון זה. בסקר שערכה מיפקדת קצין רפואה ראשי (מקרפ"ר) בקרב חיילים משתחררים נמצא כי 62.75% מהחיילים שהצהירו על שימוש בסם הם חיילים ששירתו ביחידות שדה, והשאר שירתו ביחידות עורפיות.
- **871 חיילים נעצרו בגין עבירות סמים.**
- ניטלו 7,402 דגימות שתן לגילוי שימוש בסמים.

2.2. התמכרות לסמים בקרב חיילים

הנתונים בסעיף זה נכונים לשנת 2004 ולחציון הראשון של שנת 2005 גם יחד.

צה"ל אינו מבחין בין מכורים לסמים לבין משתמשים בסמים שאינם מכורים. **כל שימוש בסם מוגדר כעבירת סמים.** לפיכך, הנתונים המובאים בסעיף זה **אינם משקפים את מספר המכורים בצה"ל, אלא רק את מי שהופנו לקצין בריאות נפש (קב"ן) או פנו אליו והותאם להם פרופיל רפואי בגין התמכרות לסמים.**

נמצא כי בתקופה האמורה:

- 295 חיילים בשירות סדיר אובחנו כמכורים ונקבע להם פרופיל 21 – אי-כשירות לשירות ביטחון;
- שלושה חיילים שאובחנו כמכורים לסמים נקבע פרופיל 45, אשר נמצא בתחום הכשירות לשירות ביטחון;
- אובחנה התמכרות לסמים אצל 79 חיילי מילואים, וגם להם נקבע פרופיל 21 – אי-כשירות לשירות ביטחון.

3. מדיניות האכיפה

3.1. מעקב³

אחרי שחייל מורשע בעבירת סמים ופסק-הדין הופך לחלוט – כלומר אינו ניתן לערעור – הוא מופיע לפני ועדת סמים שמתכנסת בבסיס הקליטה והמיון (בקו"ם). תפקיד הוועדה הוא לקבוע אם לפטור את החייל מן השירות או להשאירו בשירות – בליווי חונך או בלעדיו.

חיילים שנשארים בשירות בליווי חונך נתונים במעקב מתמיד של המפקדים שלהם, של בקו"ם ושל מצ"ח. המעקב כולל בדיקות שתן בהסכמת החייל בכל מועד שיתבקש, ראיונות בבקו"ם, קבלת חוות-דעת ממפקדים וכו'.

³ שם.

נוסף על כך, צה"ל עורך באמצעות מצ"ח בדיקות פתע אקראיות בבסיסי צה"ל כדי לאתר חיילים המשתמשים בסמים. חייל שמסרב להיבדק נלקח לתשואל כדי לברר את סיבת סירובו.

להלן נתוני חתך מוועדות הסמים האמורות:

- בשנת 2004 עמדו 340 חיילים לפני ועדת סמים. 164 מהם (48%) קיבלו פטור משירות ו-176 (52%) המשיכו את שירותם.
- מסיכום חציון א' לשנת 2005 נמצא כי 97 חיילים הופיעו לפני ועדת סמים. 29 מהם (30%) קיבלו פטור משירות ו-168 מהם (70%) המשיכו את שירותם.

3.2. ענישה⁴

צה"ל מנהל זה שנים מלחמת חורמה בנגע הסמים. מלחמה זו מכוונת כלפי כל שימוש בסם מסוכן – הן סם קל הן סם קשה – החל בשימוש חד-פעמי של חייל בחופשה וכלה בשימוש חוזר ביחידה הצבאית עצמה.

לדברי סרן סימה סבג, מדיניות הענישה של צה"ל בגין עבירות סמים מחמירה יותר ממדיניות הענישה במערכת המשפט האזרחית. הסיבה למדיניות זו היא ששימוש של חיילים בסם, גם כאשר הוא נעשה בנסיבות אזרחיות, אינו מתיישב עם שירות צבאי, משום שחייל שהשתמש בסם בנסיבות אזרחיות עשוי להיקרא ליחידתו או לשוב אליה בתום חופשה בעודו נתון בהשפעת הסם. צה"ל מעוניין להיאבק בנגע הסמים באמצעות העמדה לדין בבתי-הדין הצבאיים.

מדיניות התביעה של צה"ל היא להעמיד חיילים המשתמשים בסמים לדין בבית-דין צבאי בגין עבירה של שימוש בסם מסוכן. עבירה זו כרוכה ברישום פלילי. כמו כן, המדיניות היא לחתור לעונש מאסר בפועל. רמת הענישה שונה בכל מקרה ומקרה ונקבעת על-פי נסיבותיו.

3.3. ההיערכות הלוגיסטית⁵

ההיערכות הלוגיסטית של צה"ל בכל הקשור במעקב, באכיפה ובענישה ומעורבים בה גורמים רבים:

- **המשטרה הצבאית החוקרת (מצ"ח)** – הגוף המרכזי שמטפל בנושא. מצ"ח נאבקת בתופעת השימוש בסמים באמצעות פעילות מודיעין בקרב חיילי צה"ל, שנועדה לאתר חיילים שמשתמשים בסמים, לעוצרם ולפתוח נגדם בחקירות פליליות. נוסף על כך, מצ"ח מנהלת פעילות יזומה נגד חיילים הסוחרים בסמים באמצעות יחידה ייעודית לנושא. מצ"ח מקיימת קשרי גומלין עם משטרת ישראל כאשר חיילים משתמשים בסמים בנסיבות אזרחיות.
- **מיפקדת פרקליטות צבאית ראשית (מפצ"ר)** – פועלת בתחום המשפטי ומתווה מדיניות ענישה.

⁴ שם.

⁵ שם.

- **בסיס קליטה ומיון (בקו"ס)** – מקבל לטיפולו את כל החיילים שהורשעו בעבירת סמים, מקיים ועדות סמים אשר בוחנות את המשך השירות של החיילים האלה וממשיך את המעקב אחר חיילים הנתונים בהליך חניכה.
- **ענף בריאות במפקדת קצין רפואה ראשי (מק"ר)** – עוסק בסוגיית הסמים בצה"ל בכמה תחומים, ובהם:
 - עריכת סקרים בקרב 5% מהחיילים המשתחררים מצה"ל;
 - עריכת סקר מדגמי נוסף אחת לשנתיים, בשיתוף פעולה עם "הרשות הלאומית למלחמה בסמים". מטרת הסקר היא ללמוד את התופעה כדי למגרה ביעילות;
 - הגברת רמת המודעות של הרופאים לתופעה;
 - בימים אלו מתוכנן מסע הסברה משותף עם מפקדת קצין חינוך ראשי (מקח"ר). הקמפיין יתנהל במקביל ל"שבוע הסמים" בצה"ל ויכלול פעילות מגוונת בין יחידות צה"ל.
- **מפקדת קצין חינוך ראשי (מקח"ר)** – ממונה על תחום ההסברה וההדרכה ביחידות צה"ל. המפקדה עוסקת בפעילות זו על בסיס יומיומי, ושיאה ב"שבוע הסמים" שצה"ל מארגן. בשבוע הסמים משתתפים גורמים רבים, ובהם "גלי צה"ל" ועיתון "במחנה". פעילות המקח"ר מגוונת, ובכללה הדרכת מפקדים (שמשותפים במאבק בנגע הסמים), שיתוף פעולה עם סגלי החינוך במערך הפרוס ושימוש בשלל הכלים שפותחו למטרה זו.
- **ענף ביקורת אכ"א (אגף כוח-אדם)** – עורך ביקורת בתחום הטיפול בפרט ובתחום הסמים בכל יחידות צה"ל. בתחום ביקורת הסמים הענף בוחן את הנעשה ביחידות בתחום מניעת התופעה ומיגורה, את רמת הבקיאיות בנהלים ובפקודות, את פעולות ההדרכה וההסברה שנעשו ואת מידת המעורבות של המפקדים בהתמודדות עם התופעה.
- **לשכת רמ"ט אכ"א (ראש מטה אגף כוח-אדם)** – מנהלת ישיבות תקופתיות של ועדות סמים בהשתתפות "הרשות הלאומית למלחמה בסמים" ושאר הגורמים הצבאיים הרלוונטיים (מצ"ח, חיל החינוך, חיל הרפואה והפרקליטות הצבאית). בוועדות מועלים רעיונות והמלצות נוספים למיגור התופעה.

4. מדיניות המניעה⁶

לצה"ל יש מדיניות ברורה וחד-משמעית בנושא ההסברה והמניעה של תופעת הסמים: בהיותו מופקד על ביטחון המדינה, צה"ל אוסר ומוקיע שימוש בסמים בקרב המשרתים בו. פעולות המניעה נעשות בין השאר באמצעות הסברה, כמפורט בהוראה מקצועית "הוראת קח"ר"⁷ – נוהלי הסברה בנושא סמים. עיקר ההוראה הוא איסור מוחלט של שימוש בכל סוג של סם – קל כקשה –

⁶ שם.

⁷ קצין חינוך ראשי.

וענישה חמורה לעובר על איסור זה. כמו כן, הנושא מוזכר בפ"מ⁸ 37.0101 – "ההסברות בצבא". בניית מתווה ההסברה נעשה בשיתוף פעולה עם "הרשות הלאומית למלחמה בסמים".

פעולות המניעה וההסברה נעשות במהלך השנה כולה, ושיאן ב"שבוע הסמים" שצה"ל מארגן. הפעולות הן בין השאר חלוקת חוברות מידע ששמה "לא לסמים", מצגות למפקדים, הצגות, הרצאות מומחים מהמשטרה הצבאית ומהפרקליטות הצבאית, ימי עיון למפקדים ב"כפר איזון"⁹ והרצאות והצגות של נגמלים.

הגופים המעורבים ביישום מדיניות ההסברה בצה"ל:

- בראש ובראשונה המפקדים, שמקבלים את הכלים הנדרשים להתמודדות נאותה עם התופעה;
- מיפקדת קצין משטרה צבאית ראשי (מקמצ"ר);
- מיפקדת קצין רפואה ראשי (מקרפ"ר);
- מיפקדת קצין חינוך ראשי (מקח"ר);
- מינהל הגיוס (מנה"ג);
- בסיס קליטה ומיון (בקו"ס);
- מיפקדת פרקליטות צבאית ראשית (מפצ"ר).

בתחום ההסברה התקיימו בשנת 2004 הפעילויות האלה:¹⁰

- 90 הרצאות מומחים בנושא סמים והשפעתם;
- שש הרצאות במסגרת "תרבות יום א'", שהשתתפו בהן כ-2,000 חיילים;
- פעילות הסברה באמצעות "ניידות אלטרנטיב" – מסגרת של ימי עיון והרצאות בנושא הסמים. פעילות זו התקיימה בשנת 2004 ב-18 יחידות;
- הרצאות המשטרה הצבאית החוקרת, הפרקליט הצבאי הראשי וגורמים אחרים בנושא סמים במסגרות להכשרת טירונים, בקורסי פיקוד וביחידות צה"ל;
- מסע הסברה שכותרתו "סמים זה תיק פלילי" בכל יחידות צה"ל.

5. תוכניות לטיפול בחיילים שהורשעו בעבירות סמים

5.1. כללי

צה"ל מפעיל סדנאות טיפוליות למען חיילים שהורשעו בעבירות סמים.¹¹ הסדנאות מתקיימות בכלא-4,¹² והן חלק מפרויקט ניסויי ששמו **ת.כ.ל.ס (תוכנית כבוד האדם ללא סמים)**. בפרויקט שש סדנאות; בכל

⁸ פקודת מטה.

⁹ "כפר איזון" הוא כפר טיפולי-שיקומי המיועד לצעירים וצעירות שנפגעו בנפשם עקב שימוש בסמי הזיות או עקב גורמים אחרים במהלך טיול תרמילים בחו"ל ולאחר השירות הצבאי. ראה <http://www.izun.org.il>, תאריך כניסה: 9 בנובמבר 2005.

¹⁰ ראה גם מרכז המחקר והמידע של הכנסת, סמים בישראל – היקף השימוש ותוכניות טיפול ומניעה, שרה צובר ורוני בר-נתן, 26 בדצמבר 2004.

סדנה שמונה מפגשים שבועיים של שעתיים, ומשתתפים בה עד 15 חיילים. את הסדנאות מנחים אנשי "הרשות הלאומית למלחמה בסמים" ו"המרכז הישראלי לכבוד האדם".¹³

ת.כ.ל.ס מופעלת כיום כתוכנית הרצה כדי לבחון את מידת האפקטיביות של תוכנית התערבות מעין זו בקרב אוכלוסיית הכלואים והכלואות בכלא הצבאי. את התוכנית מממנים צה"ל ו"הרשות הלאומית למלחמה בסמים". אם התוכנית תוכתר בהצלחה ויימצאו התקציבים הנדרשים להמשך הפעלתה, היא תהפוך לחלק אינטגרלי ממגוון תוכניות ההתערבות המופעלות בכלא עבור חיילים וחיילות כלואים, ואף תיבחן האפשרות להרחיב את התוכנית לכלא-6.

5.2. הבסיס להפעלת ת.כ.ל.ס¹⁴

ת.כ.ל.ס היא ביטוי למדיניות מצ"ח לנצל את תקופת הכליאה לשם הפעלת תוכניות התערבות מגוונות שיסייעו לחיילים ולחיילות להמשיך בשירות תקין בצה"ל וימנעו מהם לחזור לכלא – הן בצבא והן באזרחות. המדיניות הזאת מבטאת את השינוי בתפיסת הכליאה הצבאית, שלפיו כליאה אינה עוד אמצעי ענישה בלבד – אלא ענישה המשולבת בטיפול, בחינוך ובשיקום.

תפיסה זו מתממשת זה כשנתיים בבתי-הכלא של צה"ל בהקמתו והפעלתו של מערך התערבות מקצועי – מערך גחל"ת (גורמי חזרה לשירות תקין). מערך גחל"ת הוא גוף מקצועי הממונה על אבחון ועל התערבות בקרב חיילים וחיילות כלואים, במטרה לטפל בשלל בעיותיהם כבר בעת הכליאה ולאפשר להם לסיים את השירות הצבאי בהצלחה. על-סמך תפיסה זו פנה מפקד כלא-4, סגן-אלוף נצח רובין, אל מערך גחל"ת בכלא בבקשה לבנות תוכנית התערבות מניעתית לכלואים המרצים עונש מאסר בגין עבירות סמים.

5.3. הסדנאות הטיפוליות¹⁵

ת.כ.ל.ס מופעלת כתוכנית מניעה המכוונת לסייע לחיילים בשירות חובה שכבר התנסו בשימוש בסמים. הדגש מושם על הבאתם להבנת הנסיבות שהביאו אותם להשתמש בסמים. החיילים לומדים לפתח יכולת להתמודד עם קשיים אישיים כדי לצמצם את התלות בשימוש בסמים.

התוכנית עוסקת באיתור מוקדי הקושי של החיילים בבואם להתמודד עם משימות החיים, הן במסגרת הצבאית והן באזרחות. רבים מהם מגיעים לשימוש בסמים בשל צורך עז לזכות בהערכת הסביבה מחד גיסא, ובשל תחושת ייאוש וחוסר אונים בהתמודדות עם משימות החיים התובעניות מאידך גיסא. יש בהם שטוענים שבאמצעות הסס הם "יכולים לברוח מהתמודדות" ולחוש, אפילו לפרקי זמן קצרים, "תחושת אושר והקלה".

¹¹ סרן סימה סבג, מזכירות הפיקוד העליון, לשכת ראש המטה הכללי של צה"ל, מכתב, 1 באוגוסט 2005.

¹² בכלא-4 כלואים כ-430 חיילים, וכ-15% מהם הורשעו בעבירות סמים. ראובן וייס, "חוזרים למסלול", **ידיעות אחרונות** – 24 שעות, 7 ביוני 2005, עמ' 6.

¹³ ראובן וייס, שם; סרן סימה סבג, מזכירות הפיקוד העליון, לשכת ראש המטה הכללי של צה"ל, מכתב, 1 באוגוסט 2005.

¹⁴ סרן סימה סבג, שם.

¹⁵ שם.

חיילים רבים מתקשים להתמודד עם החיים בצבא ובאזרחות. תחושת הכישלון שמלווה אותם באה לידי ביטוי ברגשות תסכול, בהערכה עצמית נמוכה ובתחושה של חוסר הערכה מהסביבה. בקבוצה הראשונה שהשתתפה בתוכנית הניסויית נמצא כי פיתוח מיומנויות חברתיות, פיתוח אחריות אישית והכרה בכבוד האדם הסגולי של כל חייל וחיילת משמשים מפתח יעיל לקידום תהליכים המונעים המשך שימוש בסמים.

ועדת הסמים של צה"ל בראשות רמ"ט אכ"א עוקבת אחר הפרויקט ובוחרת את האפקטיביות של הסדנאות הטיפוליות. אם התוצאות יהיו חיוביות, ייתכן שהתוכנית תמוסד ותוטמע כתוכנית עבודה בכל בסיסי הכליאה של צה"ל.

5.4. מיון החיילים לתוכנית ת.כ.ל.ס.¹⁶

מיון החיילים לתוכנית מותאם לאופיו של מערך הכליאה בצה"ל. מאחר שקצב התהליכים במנגנון הכליאה הצה"לי מהיר יותר מזה שבמנגנון האזרחי, הוא אינו מאפשר תהליכי מיון ממושכים ומחייב להפעיל את התוכנית עבור החיילים שאותרו בתוך פרק זמן קצר מאוד. הדינמיקה הזאת מקורה בכמה גורמים, והבולטים בהם:

- משך כליאה קצר יחסית;
- נידודת גבוהה של כלואים בין בתי-הכלא הצבאיים;
- יציאת כלואים לעבודות מחוץ לכלא.

מיון החיילים לתוכנית מתבסס על ההנחה שהחיילים הכלואים בגין עבירות סמים אינם נרקומנים הזקוקים לגמילה, אלא משתמשים מזדמנים ברמות אינטנסיביות משתנות. נוסף על כך, ההנחה היא שהשימוש שלהם בסמים נובע בעיקר מקשיים להתמודד עם מצבי לחץ ומשברים במסגרת הצבאית ומחוצה לה, וכן מסביבה חברתית המעודדת שימוש בסמים כחלק ממפגש חברתי.

לפיכך, הקריטריונים המרכזיים לקבלת חיילים לתוכנית הם אלה:

- משך שהותם בכלא מאפשר להם להשתתף בכל המפגשים (או לפחות ברובם המכריע);
- הם הביעו נכונות להתמודד עם בעיית השימוש בסמים במסגרת קבוצתית;
- הם התנסו בשימוש בסמים (גם אם סיבת כליאתם היא סחר בסמים).

5.5. שיטות הטיפול בת.כ.ל.ס.¹⁷

כאמור, ת.כ.ל.ס. עוסקת באיתור ובזיהוי של מוקדי הקושי שחיילים נתקלים בהם בהתמודדותם עם משימות החיים – במסגרת הצבא ובאזרחות. מטרת התוכנית היא לפתח אצל החיילים כלים אינטואיטיביים חלופיים לאלה שהם הפעילו עד כה.

התוכנית היא תוכנית מניעה המושתתת על עקרונות העבודה הקבוצתית הדינמית. היא מיועדת לפתח מיומנויות להתמודדות עם קשיים לצורך שיפור החיים במסגרת החברתית וההסתגלות אליה. הייחודיות

¹⁶ רב-סרן אדווה וייס-פלטקוב, מזכירות הפיקוד העליון, לשכת ראש המטה הכללי של צה"ל, מכתב, 11 באוקטובר 2005.

¹⁷ שם.

של ת.כ.ל.ס היא השילוב של מרכיבי ידע ממקורות שונים כדי לתת מענה מדויק לצורכי אוכלוסיית היעד. מרכיבי הידע שעליהם התוכנית מבוססת:

- המקצועיות והניסיון הרב שנצברו במערך גח"ת ובכלא-4 במהלך העבודה השוטפת עם חיילים וחיילות כלואים;
- מומחיות "הרשות הלאומית למלחמה בסמים" בטיפול בצעירים משתמשי סמים;
- פיתוח מקצועי ייחודי של "המרכז הישראלי לכבוד האדם": מתן זווית טיפולית למושג "כבוד האדם" על-ידי הקניית משמעותו לצעירים וצעירות. גישה זו מאפשרת למשתתפים לזהות מערכות ערכיות שונות של "כבוד" ולהבין את ההתנהגויות הנובעות מכל אחת מהמערכות.¹⁸ ההיכרות עם המערכת הערכית המושתתת על "הדרת כבוד" מעלה למודעות המשתתף את המחיר האישי שהוא משלם על "מאבקי כבוד" עם בני קבוצתו, גורמים צבאיים וגורמים אחרים בחיים האזרחיים. האלטרנטיבות המוצעות להתנהגויות הללו נובעות ממערכת ערכית שונה. הן נותנות לכל משתתף הזדמנות לזהות את יכולותיו ואת כוחותיו ולהתבסס עליהם כדי לקבל אחריות על חייו, לפעול לקידום עצמי ואף לקבל עזרה בתחומים שבהם הוא חש קושי.

בקבוצות שהשתתפו עד כה בתוכנית נמצא כי השילוב של פיתוח מיומנויות חברתיות, פיתוח אחריות אישית אצל כל חייל והכרתו בעלות ובתועלת של כל מערכות ערכית היו מפתח יעיל לקידום תהליכים לקראת מניעת השימוש בסמים.

¹⁸ את התיאוריה פיתחה ד"ר אורית קמיר, וראה אורית קמיר, **שאלה של כבוד: ישראליות וכבוד האדם**, ירושלים 2005. במערכות הערכיות של כבוד קמיר מציינת הדרת כבוד, הילת כבוד, כבוד סגולי וכבוד המחיה.

6. מקורות

- וייס ראובן, "חוזרים למסלול", **ידיעות אחרונות – 24 שעות**, 7 ביוני 2005, עמ' 6.
- וייס-פלטקוב אדווה, מזכירות הפיקוד העליון, לשכת ראש המטה הכללי של צה"ל, מכתב, 11 באוקטובר 2005.
- "כפר איזון", <http://www.izun.org.il>, תאריך כניסה: 9 בנובמבר 2005.
- מרכז המחקר והמידע של הכנסת, סמים בישראל – היקף השימוש ותוכניות טיפול ומניעה, כתיבה: שרה צוובנר ורוני בר-נתן, 26 בדצמבר 2004.
- סבג סימה, מזכירות הפיקוד העליון, לשכת ראש המטה הכללי של צה"ל, מכתבים, 2 בינואר 2005; 1 באוגוסט 2005.
- קמיר אורית, **שאלה של כבוד: ישראליות וכבוד האדם**, ירושלים 2005.